

**НАСРИ АХЛОҚӢ ДАР ДАВРОНИ
САБКИ БАЙНОБАЙН**

Нигматов Нӯмонҷон Исломович, доктор (PHd), дотсенти кафедраи грамматикаи забони арабии МДТ “ДДХ ба номи акад.Б.Ғафуров (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**НРАВСТВЕННАЯ ПРОЗА ПЕРИОДА
ПРОМЕЖУТОЧНОГО СТИЛЯ**

Нигматов Нумондҷон Исломович, доктор философии (PHd), доцент кафедры грамматики арабского языка ГОУ “ХГУ имени Б.Ғафурова, (Таджикистан Худжанд)

**MORAL PROSE IN THE PERIOD OF
THE INTERMEDIATE STYLE**

Nigmatov Numonjon Islomovich, Doctor of Philosophy (PHd), on the Specialty of Philology, Associate Professor of the Department of Arabic Grammar, SEI «KhSU named after acad. B.Gafurov», **E-mail:** numonjon_91@mail.ru

Калидвожаҳо: насри ахлоқӣ, сабки байнобайн, насри форсӣ, осор, сабк, ахлоқ, тоҷнома, панднома, сабки хуросонӣ.

Мақола ба яке аз марҳилаҳои сабки насри форсӣ-тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф осори мансури ахлоқиро дар давраи сабки байнобайн ба баррасӣ гирифтааст. Таъкид гардида, ки хусусиятҳои умдаи сабки насри байнобайн ин ҷумлаҳои нисбатан дарозу тӯлонӣ, тавсиф, истишҳод ба оёту аҳодис, тамсил, тақлид аз насри тозӣ ва истифодаи бештари калимоту таъбироти тозӣ мебошад. Муаллиф баён дошта, ки бо сабки байнобайн осоре, чун «Сиёсатнома»-и Низомулмулки Тӯсӣ, «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, «Кашф-ул-асрор»-и Абулфазл Рашидуддини Майбодӣ, Осори Абӯҳомид Муҳаммади Ғазалӣ, «Хон-ул-ихвон»-и Носири Хусрав ва чанде дигар ба қалам омадааст. Муаллифи мақола дар поёни таҳқиқ хулосаи баоррасиро дар чанд нукта пешкаш намудааст.

Ключевые слова: нравственная проза, промежуточный стиль, персидская проза, произведения, стиль, мораль, тоджнаме, панднаме, хорасанский стиль.

Статья посвящена одному из этапов стиля персидско-таджикской прозы. Автор рассматривает нравственные прозаические произведения периода промежуточного стиля. Подчеркивается, что основными особенностями стиля промежуточной прозы являются относительно длинные предложения, описание, ссылки на аяты и хадисы, притчи, подражание арабской прозе и более широкое использование арабских слов и выражений. Автор заявляет, что в промежуточном стиле были написаны такие произведения, как «Сиясатнаме» Низама аль-Мулька Туси, «Қабуснаме» Унсурмаали Кайкавуса, «Кашф уль-асрар» Абулфазла Рашидаддина Майбуди, произведения Абухамида Мухаммада Ғазали, «Хон-уль-ихван» Носира Хусрава и ряд других.

Keywords: moral prose, intermediate style, Persian prose, works, style, morality, Tojnama, Pandnoma, Khorasani style.

The article is devoted to one of the stages of the style of Persian-Tajik prose. The author examines moral prose works during the period of the intermediate style. It is emphasized that the main features of the style of intermediate prose are relatively long sentences, description, references to verses and hadiths, parables, imitation of Arabic prose, and a wider use of Arabic words and expressions. The author states that works such as «Siyasatnama» by Nizam al-Mulk Tusi, «Qabusnama» by Unsurulmaali Kaykawus, «Kashf al-Asrar» by Abulfazl Rashidaddin Meybodi, the works of Abuhamid Muhammad Ghazali, «Khon-ul-Ikhwan» by Nasir Khusraw and a number of others were written in the intermediate style. At the end of the study, the author presents a conclusion in several points.

Мардуми эронитабор аз давраҳои хеле қадим ба масоили ахлоқӣ таваҷҷуҳ доштаанд. Ҳатто дар давраҳои пеш аз Исломи низ метавон масоили ахлоқиро дар осоре, чун «тоҷнома», «андарзнома», «оиннома» ва «панднома» ба мушоҳида гирифт. Ҳамон гуна, ки ба аҳли таҳқиқ равшан аст, қисми бештари осори ахлоқии давраи Сосониён дар асрҳои нахустини исломӣ бо кӯшишу эҳтимоми мутарҷимони эронитабор ба забони арабӣ тарҷума гардидаанд. Осори ахлоқии аҳди сомонию сосонӣ ва тарҷумаи арабии онҳо заминаи хуберо барои ташаккули насри ахлоқӣ дар аҳдҳои баъдина фароҳам овардаанд.

Дар замони ҳукмронии Сосониён насри ахлоқӣ бештар дар дили тафсириҳо, осори таърихӣ ва ирфониву каломӣ ба назар мерасиданд. Осори мансури ин аҳдро нахустин марҳилаҳои

тахаввули насри ахлоқӣ ба забони форсии тоҷикӣ қаламдод намудан мумкин аст. Дар ин росто «Панднома»-и мансуб ба Ибни Сино ва «Панднома»-и Мотуридии Самарқандиро метавон аз ҷумлаи аввалин осори ахлоқӣ бо сабки хуросонӣ донист.

Ба аҳли таҳқиқ равшан аст, ки байни сабкҳо як давраи гузариш ё интиқол вучуд дорад. Яке аз ин давраҳо бо номи «насри байнобайн» машҳур аст. Манзури мо насрест, ки байни насри мурсал ва насри фаннӣ рӯи қор омадааст ва ҳамчун пул байни онҳо хидмат кардааст. Вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ дар тағйири сабк аз омилҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Таърихи пайдоиш ва густаришу ривоҷи ин насрро аз поёни нимаи аввали қарни панҷум то оғози қарни шашуми ҳиҷрӣ донистаанд [9, с. 47].

Хусусиятҳои умдаи сабки насри байнобайн ин ҷумлаҳои нисбатан дарозу тулонӣ, тавсиф, истишҳод ба оёту аҳодис, тамсил, тақлид аз насри тозӣ ва истифодаи бештари калимоту таъбироти тозӣ мебошад. Бо насри мазкур, яъне байнобайн чандин китоб таълиф шудаанд. Осори мустақили ахлоқӣ аз ҳамин давра арзи вучуд карда, ки муҳимтарини онҳо ба қарори зайл аст:

«*Сиёсатнома*»-и Низомулмулк Тӯсӣ. Номи дигари ин рисола «Сияр-ул-мулк» аст. Мавзӯи меҳварии китоб ахлоқи кишвардорӣ ва одоби сиёсат аст. Низомулмулк асари ҳешро дар замони вазораташ ба қалам овардааст. Подшоҳи вақт Маликшоҳ вақте ки амр ба навиштани китобе дар мавзӯи «мулк» ё «мулкдорӣ» мекунад, кутуби бисёре ба дарбор тақдим мешавад ва аз он анбӯҳ китоби Низомулмулк мавриди истиқболи султон қарор мегирад.

Китоб бар қолаби ду бахш ва 50 фасл рехта шуда, бахши аввал 39 фасл ва бахши дигар 11 фаслро дар бар дорад. Дар саросари китоб матлабҳои ахлоқӣ ба назар мерасад. Дар бештари фаслҳо муаллиф масъаларо ҳамчун таъриф ё дастури ахлоқӣ матраҳ менамояд ва ба дунболи он оёту аҳодис, ривоёту ҳикоят ва суҳанони бузургони гузаштаро барои таъйиди фикр зикр мекунад. Китоб матлабҳои ахлоқиро бо насри байнобайн баён меорад. Намуна: «Ва дигар гуфт: «Агар малик хоҳад, ки ўро бар ҳама маликон фазлу фахр бошад, ахлоқи ҳешро муҳаззаб ва орошта гардонад». Гуфт: «Чӣ гуна кунам?». Гуфт: «Хислатҳои бад аз андаруни хеш дур кунад ва хислатҳои некро бигирад ва қорбанд бошад». Гуфт: «Қадам аст хислатҳои бад?». Гуфт: «Ин аст: Ҳикд, ҳасад, кибр, ғазаб, шаҳват, ҳирс, амал, лаҷоҷ, дурӯғ, бухл, ҳӯи бад, зулм, худқомӣ, шитобзадагӣ, носипосӣ, сабуксорӣ. Хислатҳои некро: Ҳаё, некроӣ, ҳилм, афв, тавозуъ, саховат, ростӣ, сабр, шукр, раҳмат, илм, ақл, адл» [7, с. 253].

«*Қобуснома*»-и Унсурӯлмаоли Қайқовус. Унсурӯлмаоли аз хонадони Даёлимаи Зиёри буд. Китобро барои насиҳати фарзанди хеш Гелоншоҳ соли 475/1082 навиштааст. Дар китоб мавзӯи ахлоқии шинохтани ҳаққи волидайн, пириву ҷавонӣ, тарзу одоби ғизо хӯрдан ва нӯшидан, меҳмондорӣ ва ғ. ба таври хоса баён ёфтааст. Китоб дар ҷиҳли ҷаҳор боб тадвин шудааст. Унсурӯлмаоли ғайр аз ҳикоятҳо ва достонҳои парокандае, ки аз Анӯшервон ва вазираш Бузургмеҳр нақл мекунад, боби ҳаштуми китоби худро мустақилан ба «Ёд қардани пандҳои Анӯшервон» ихтисос додааст [3, 5, 159]. Бино ба таъкиди соҳибназарон, дар «Қобуснома» ҳам насри мурсали собиқ ва насри фаннии баъдӣ дида мешавад ва бинобар ин насри китобро байнобайн хонда ва онро дар радифи осори таълифшуда бо насри байнобайн ҷой додаанд [9, с. 55]. Намуна: «Ва дӯст ба дараҷаи хеш гузин ва агар тавонгар бошӣ ва дӯсти дарвеш дорӣ, раво бошад. Аммо дар дӯстии мардумон дил устувор дор, то қорҳои ту устувор бувад, валекин дӯсте бечурм дил аз ту бардорад, ба бозовардани ӯ машғул мабош ва низ аз дӯсти томеъ дур бош, ки дӯстии ӯ бо ту ба тамаъ бошад ва на ба ҳақиқат» [4, с. 142]; «Пас, эй писар, ту ҷаҳд кун, то ба ҳар сифат, ки бошӣ, пешбин бошӣ ва бо ҷавонмардон қарин бошӣ, то аз ҷаҳон гузин бошӣ. В-аз ҳар тоифа, ки ҳастӣ ва бошӣ, агар тариқи ҷавонмардӣ хоҳӣ сипурдан, боҳифоз бош ва се чиз модом баста дор: чашму дасту забон аз нодиданӣ ва ноқарданиву ногуфтани. Ва се бар дӯсту душман кушода дор: дари сарой ва сари суфра ва банди кеса, бад-он қадар, ки тӯро тоқат бувад. Ва дурӯғ мағӯй, ки ҳама ночавонмардӣ андар дурӯғ гуфтан аст» [4, с. 260].

«*Кашф-ул-асрор*»-и Абулфазл Рашидуддини Майбӯдӣ. Муаллиф аз шогирдони Абдуллоҳи Ансорӣ мебошад. Дар нимаи аввали асри XII соли 520/1126 ба таълифи китоб оғоз намуда, онро «Кашф-ул-асрор ва уддат-ул-аброр» номгузорӣ мекунад [5, 1, с. 1]. Дар «Кашф-ул-асрор»

тафсири оёғ бар се зина – тарчума, тафсир ва таъвили ирфонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Ин тафсир дар байни тарчума ва тафсири форсӣ арзиш ва мақоми воло дорад. Навбати дувуми тафсир бо сабки байнобайн ба қалам омадааст. Дар ин тафсир монанди соири тафсири дигар матлабҳо ва тавсияҳои волои ахлоқӣ нуҳуфтааст. Намуна: «Хушӯ – биме аст бо хушёрӣ ва истиконат. Хотирро аз ҳурмат пур кунад ва ахлоқро таҳзиб кунад ва атрофро адаб кунад» [5, 1, с. 173]; «Ва таҳорати ботин се вазифа аст: Аввал таҳорати чаворех аз маъсият, чун ғайбату дурӯғ ва ҳаром хӯрдану хиёнат кардан ва дар номаҳрам нигаристан. Чун ин таҳорат ҳосил шавад, банда ороштаи фармонбардорӣ ва ҳурматдорӣ гардад ва ин дараҷаи имони порсоён аст. Нишони вай он аст, ки ҳамвора зикри Ҳақ ўро бар забон аст ва самараи ваъда дар дил ва тозагии миннат дар ҷон. Пайваста дар аёдати беморон ва зиёрати ғӯристон ва ба дуои некон шитобон ва фаро биҳишт ёзон. Вазифаи дувум таҳорати дил аст аз ахлоқи нописандида, чун учбу ҳасад ва кибру риё ва хирсу адоват. Ва руъунату учб оинаи дӯстӣ ҳароб кунад» [5, 3, с. 46].

Осори Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззоли. Абӯҳомид Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Муҳаммади Ғаззолии Тӯсӣ (450-505/1058) аз ҷумлаи абармардон ва муаллимони илму ахлоқ маҳсуб мешавад, ки дар ҷаҳони илму адаб ҷойгоҳи хоса дорад.

Бештари осори Ғаззоли бо забони арабӣ ба қалам омадаанд, ки мазӯоти ахлоқ, калом, ирфон, ҳикмат, таърих, инсоншиносӣ ва ғ. мавзуи меҳварии онҳо мебошад.

Он осоре, ки ба забони форсӣ ба қалам омадаву дар меҳвари он мавзуи ахлоқ ва ҳикмат матраҳ аст, ду асари зерин мебошад.

1. «Кимиёи саодат». Мавзуи меҳварии китоб масоили ахлоқӣ аст. «Кимиёи саодат», бешак яке аз шоҳкориҳои адабиёти форсӣ аст, ки бо насри бисёр шево ва сода ба қалам омадааст. Муаллиф онро ба ҷаҳор рукн тақсимбандӣ намудааст: рукни аввал: «Дар ибодот»; рукни дувум: «Дар муомилот»; рукни савум: «Дар мунҷиёт» ва рукни чаҳорум: «Дар муҳлиқот». Дар ин аркони ҷаҳоргона дастуроти муҳими ахлоқӣ, ба монанди ҳудро пок нигоҳ доштан аз ахлоқи палид, одоби таомхӯрӣ, одоби касбу тичорат, одоби талаби илм, дур будан аз ҳашму ҳикду ҳасад ва дигар ахлоқи мазмума, ки саодати инсон бар онҳо пайвастагӣ дорад, матраҳ гардидаанд. Китоб, илова бар аҳамияти илмиву ахлоқӣ, аз ҷиҳати адабӣ низ шоистаи таваҷҷуҳ аст. Салосату равонии ҷумлаҳо ва ибороту алфоз, калимоти зебо ва таркиботу истилоҳоти кӯҳани форсӣ, ки дар китоб мундариҷ аст, қимати асарро меафзояд. Намуна: «Ва ин афъол, ки аз вай ахлоқи бад падида ояд, вайро маъсият гӯянд. Ва он ки аз он ахлоқи нек падида ояд, онро тоат гӯянд. Ва ҳаракоту саканоти одамӣ аз ин ду ҳоли набувад. Ва дил ҳамчун оина равшан аст. Ва ин ахлоқи зишт чун дуде аст ва зулмате, ки ба вай мерасад ва вайро торик ҳамегардонад» [1, 1, с. 24-25].

2. «Насиҳат-ул-мулк». Мавзуи меҳварии китоб ахлоқ, ҳикмати амалӣ ва сирати мулк мебошад. Муаллиф китобро дар поёни ҳаёти хеш (ҳудуди соли 503/1109) ба қалам овардааст. Китоб дар қолаби ҳафт боб ва як фасл рехта шуда, ҳовии матолиби судманди ахлоқист. Муаллиф китобро ба Ғиёсуддин Муҳаммад ибни Маликшоҳи Салҷуқӣ (ҳукм. 498-511/1014-1117) бахшидааст. Матлабҳои олии ахлоқӣ ва тавсияи сирати некӯву писандида барои подшоҳон ва меҳтарон, ки дар китоб мундариҷ аст, моро бар он вомедорад, ки асарро дар гурӯҳи осори насри ахлоқӣ шомил намоем. Намуна: «Ҳақиме гуфт: «Бузург доштани бузургон, бузургворӣ бувад ва хор доштани мардумон, аз беаслӣ бувад ва ҳиммати беолат аз сабуксорӣ бувад ва ҳиммат бо бахт расида бувад. Зеро ки марде ки ўро ҳиммат бувад ва аз бахт ёрӣ набувад, ба пастӣ гарояд ва чун бахт баланд бувад, ҳиммат улув(в) ёбад» [2, с. 119]; «Анӯшервон Бузарҷмеҳро пурсид, ки ҷарост ки дӯст душман тавон кард ва душман дӯст натавон кард? Гуфт: «Ободон вайрон кардан, осонтар аст аз вайрон ободон кардан ва ҷом шикастан осонтар аст аз дуруст кардан. Ва гуфт: Тандурустӣ, беҳтар аз дору хӯрдан ва гуноҳ нокардан, беҳтар аст аз истиғфор кардан ва орзу фуру хӯрдан, беҳтар аз ғам хӯрдан ва ҳавои танро ба зерӣ пой овардан, беҳтар аз дӯзах рафтан» [2, с. 122].

«Хон-ул-ихвон»-и Носири Хусрав. Бахшхое аз китоб ба масоили ахлоқӣ бахшида шудаанд. Дар ин замина Алиқул Девонакулов дар муқаддимаи китоби «Куллийи Носири Хусрав» чунин нигошта: «...мақсади муаллиф аз иншои чунин нави асари фалсафӣ, пеш аз ҳама, шояд он будааст, ки вай ба халқ дастуруламали ахлоқи ҳамадуро бар ҷомаи афкори фалсафӣ пешниҳод менамояд. Илми фалсафа дар ин асар барои эътимодноку боварибахш шудани ҳар як рукни ахлоқ, ҳулку атвори инсонӣ хидматгузори намудааст» [8, с. 17]. Метавон ҳамчун намуна сафи панҷуми китоб, ки бо унвони «Сухан андар росту дурӯғ ва иллати бисёрии дурӯғ андар сухани мардумон» [8, с. 228] ва сафи бистум «Сухан андар нафс, ки чун покиза шавад...»-ро [8, с. 269] зикр намуд, ки дар он рост гуфтан аз ахлоқи ҳамадаи инсон ёд гардида, муаллиф дурӯғро зерӣ

интикод гирифтааст. Ё нафси инсонро чунин медонад, ки агар нафс аз замоими ахлоқӣ поку мубарро гардад, метавонад соҳибашро ба дараҷоти аъло бирасонад.

Ҳамчунин, Носири Хусрав дар «Сафарнома», «Зод-ул-мусофирин», «Чомеъ-ул-ҳикматайн», «Хон-ул-ихвон», «Гушоиш ва раҳоиш» ва «Вачҳи дин»-и худ матлабҳои ҷолиби ахлоқиро баён доштааст.

Боз метавон аз дигар нависандагон, чун Аҳмад ибни Мансури Ҳучҷатӣ, ки китоби «Такмилат-ул-латоиф»-и Абдулазиз ибни Усмони Ҷисриро дар ин аср тарҷума намуд [6, с. 63], Исҳоқ ибни Мансури Нишопурӣ китоби «Қасас-ул-анбиё»-ро таълиф намуд [6, с.64], Абулҳасани Ҳувҷирӣ – муаллифи «Кашф-ул-махҷуб» [6, 65] ёд намуд, ки ҳамагӣ ба рушди насри ахлоқӣ дар ин давра нақши муҳим бозидаанд.

Ҳосили баррасиро дар нуктаҳои зерин ҷамъ намудан мумкин аст:

а) Дар давраи сабки насри байнобайн насри ахлоқӣ марҳилаҳои муҳими тақомулро сипарӣ намудааст;

б) нахустин осори ахлоқии хоса ба забони форсии тоҷикӣ аз ҳамин давра маншаъ мегирад;

в) осори ахлоқии ин давра дар рушди сабки насри форсӣ нақши босазо гузоштааст.

АДАБИЁТ:

1. Ғаззоли, Абӯҳомид. Кимийи саодат. –Қ.1-2. –Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1383.
2. Ғаззоли, Абӯҳомид. Насихат-ул-мулк / Бо муқаддима ва тасҳеҳу ҳошияи Ҷалолуддин Ҳумоӣ. –Техрон: Маҷлис, 1317. -160 с.
3. Донишномаи забон ва адаби форсӣ / Ба сарпарастии Исмомили Саодат. -Қ.15. –Техрон: Фарҳангистони забон ва адаби форсӣ, 1391.
4. Кайковус, Унсурлмаоли. Қобуснома. –Техрон: Нашри илмӣ ва фарҳангӣ, 1383. -610 с.
5. Майбудӣ, Абулфазл. Кашф-ул-асрор. Қ.1-10. –Техрон: Аимри кабир, 1371.
6. Нафисӣ, Саид. Таърихи назму наср дар Эрон ва дар забони форсӣ. –Қ.1-2. –Техрон: Меҳан, 1344.
7. Тӯсӣ, Низомулмулк. Сиёсатнома. –Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ. 1378. -372 с.
8. Хусрав, Носир. Куллийёт / Н.Хусрав. –Душанбе: Ирфон, 1991. -636 с.
9. Шамисо, Сирус. Сабкшиносии наср. –Техрон: Митро, 1377. -320 с.

REFERENCES:

1. Ghazzali, Abuhamid. The Chemistry of Happiness. –J.1-2. –Tehran: Scientific and Cultural Publications, 1383.
2. Ghazzali, Abuhamid. Nasihat-ul-muluk / With an introduction and corrections and footnotes by Jalaluddin Humo'i. –Tehran: Majlis, 1317. -160 p.
3. Encyclopedia of Persian Language and Literature / Under the patronage of Ismail Saodat. -J.15. –Tehran: Encyclopedia of Persian Language and Literature, 1391.
4. Kaykovus, Unsurulmaoli. Qobusnoma. –Tehran: Scientific and Cultural Publications, 1383. -610 p.
5. Maybudi, Abulfazl. Kashf-ul-asror. Vol. 1-10. –Tehran: Aimri Kabir, 1371.
6. Nafisi, Said. History of poetry and prose in Iran and in the Persian language. –Vol. 1-2. –Tehran: Mehan, 1344.
7. Tusi, Nizomulmulk. Political treatise. –Tehran: Scientific and Cultural Publishing House. 1378. -372 p.
8. Khusrav, Nasir. Complete collection / N.Khusrav. –Dushanbe: Irfan, 1991. -636 p.
9. Shamisa, Sirus. Prose stylistics. –Tehran: Mitro, 1377. -320 p.